

Rózsaszín flastrom 35
Szilágyi Mihály

UTÓSZÓ

"Fél óra alatt Rákoson jártunk, hol hajdan országgyűléseket tartottunk és királyokat v á l a s z t o t t u n k. Eszembe jutott a vén Szilágyi Mihály és az ifjú Hunyadi Mátyás, kik ezelőtt négyszáz esztendővel itt jártak, s a tizennégy pengő forint, melyet ezelőtt nyolc évvel itt gyalogoltomban találtam, mikor statiszta voltam a pesti magyar színháznál. Oh Szilágyi, oh Hunyadi, oh tizennégy pengő forint... Dicső emlékek!"

(Petőfi: *Úri levelek*)

Sokféle oka lehet annak, hogy a jugoszláviai magyar könyvek terjesztése nem megoldott Magyarországon, hogy az ottani lapokat és folyóiratokat mindmáig nem lehet kapni a hazai újságárus standokon, amelyek pedig igen csak tarka képet mutatnak az utóbbi időben. Szerepet játszhat ebben a régi politikai reflexek továbbélése is (emlékezzünk csak! Jugoszlávia nem is olyan rég még nyugati országnak számított, ahová csak "kék" útlevelemmel lehetett utazni), a fő ok azonban véleményem szerint máshol keresendő. Valahol ott, hogy a vajdasági irodalom elementárisan másféle szemlélet jegyében vált nagykorúvá, mint a kisebbségi irodalmak általában. Termékeit azonban leginkább erdélyi szemüveggel olvasták Magyarországon, s azok, akik sikerrel vetették latba befolyásukat az erdélyi kultúra hozzáférhetővé tételéért az anyaországban, a vajdasági könyvek jó részét inkább csendesen bosszankodva, vagy legalábbis furcsálkodva fogadták. A sokat emlegetett illyési "ötágú síp" hangjai közül így (ha a nyugati magyar irodalomtól most eltekintünk) mindig a vajdasági hallatszott a leggyengébben Magyarországon; ezt a disszonánsnak tűnő hangot azonban senki sem kívánta felerősíteni igazán. Persze bírálni sem, hiszen mégiscsak kisebbségi irodalomról volt szó. Maradt tehát a hallgatás és az egyes műveknek kijáró, vállveregető elismerés.

A vajdasági magyar irodalom hangja azonban nem disszonáns, hanem *más*; első pillantásra talán zavarbaejtően, később egyre üdítőbben más. Szimptomatikusnak tűnik számomra Radnóti Sándornak az a nyilatkozata, amelyet Végel László idézett az egyik belgrádi lapból a vele való beszélgetés folyamán. Eszerint Radnóti "kitért az esztétikai értékrendszer kérdéseit érintő befogadási nehézségekre. Bevallotta, hogy a jugoszláviai magyar írók műveit olvasva mindig az az érzése, hogy azoknak egyik kódrendszerét nem tudja megfejteni". Az igazán vájtfülű kritikus nem disszonanciára gyanakszik tehát, hanem titkokat sejt. Könyvünkben ezeknek a titkoknak igyekeztünk a nyomába eredni, a *Rózsaszín flastrom* címmel pedig azt szeretnénk volna kifejezni, hogy az ilyen vállalkozásokat sohasem koronázhatja teljes siker. E rózsaszín flastromról Tolnai Ottó mesél a vele készült beszélgetésben. Tolnai hosszú évek óta igyekszik megfejteni Csáth Géza életművének titkát, s amikor végre kezébe vehette Csáth diákkori naplóit, egy féltve őrzött szabadkai magángyűjteményben, úgy é-

rezhette, hogy a titkok kapujába jutott. Ám Csáth rózsaszín flastrommal ragasztott le valamit naplójának egyik oldalán; a flastrom feltéphetetlen, a titok megfejtetlen maradt.

Reméljük mégis, hogy legalább a leragasztott oldalig sikerült eljutnunk nekünk is. Olvasóinktól türelmet kérünk és az erdélyi szemüveg félretételét. A vajdasági magyar irodalomhoz nem szabad, de nem is szükséges eleve keserű szájjal közeledni. Sokkal inkább azzal a finom humorral és öniróniával, amellyel Petőfi emelkedik felül egy pillanatra (mottóul választott soraiban) egyébként nagyönis nemzetiszínű, nemzeti múlthoz, nemzeti sorskérdésekhez béklyózott szemléletmódján. Elegánsan lebegve ott, ahol amúgy valóban mászás kölöncök húznak lefelé.

*

Április elején magyar irodalmi estek voltak az *Alte Schmiedében*, Bécs talán legnövösebb irodalmi "szalonjában". Hetedikén Grendel Lajos, Tolnai Ottó és Végel László olvasott fel itt; emiatt hívtam Végelt pár nappal korábban telefonon. Nehezen sikerült elérnem, sokáig foglalt volt a vonal, majd többször kicsöngött, de senki sem vette fel a kagylót. Aztán csak jelentkezett Végel. Egyedül volt otthon, dolgozott, nem hallotta a csörgést. Felesége és a gyerekek a tengeren. "Lent vannak a tengeren!" Úgy mondta ezt, ahogyan Magyarországon azt mondják: lementek a Balatonra. Valahová, ami egészen természetesen a miénk. Jól emlékszem még, mennyire meghökkenem, amikor vagy jó másfél évtizede először hallottam ilyen természetes hangszólyal kiejteni ezt a mondatot. Nem nagyon sokkal előbb fedeztem fel ugyanis (nem a gimnáziumi történelemórákon), hogy a határon túl is élnek magyarok, s tudtam meg egy-egy Illyés-cikk egy-egy elrejtett mondatából, no meg a szegedi tanárképző főiskola "néprajzkörének" egy-egy előadásából (hommage à Szabó Zsuzsa, Körmendi Jóska), hogy nem föltétlenül érzik ott igazán jól magukat. Úgy hittem, valamennyien könnyes szemmel függenek emiatt az anyaországon, s rettentően meglepődtem még néhány évvel később is (úgy 1972-73 táján), amikor Pécsről hazafelé stoppolva egy jugoszláv rendszámú Trabant vett fel, s a benne ülő magyaroktól *igazi, izes magyar beszéd* helyett "no megállok oszt kicsavarom a pöcsömet" típusú trágárságokat hallottam. meg azt, hogy ők ugyan át nem költöznének Magyarországra, mert "mi bajunk nekünk ott Jugoszláviában?" Rá kellett jönnöm (tetszett, nem tetszett — utóbb egyre inkább tetszett) hogy ezek az emberek, vajdasági barátaim nem vendégségbe járnak a tengerre, s nem is azzal az érzéssel mennek oda, hogy használjuk ki ezt legalább, ha már ide szakadtunk. Tolnai Ottó interjúját idézem ismét: "Van egy szerb közmondás: fáj a füttyülöm, hogy Magyarországnak nincs tengere. Nomármost az én fölfogásom szerint a vajdasági költő olyan költő, akinek van tengere. Nekem van tengerem. Az Adria".

A vajdasági magyar irodalom sajátos helyzetének a megértéséhez az Adriától vezet az út.

*

A jugoszláviai magyar irodalom, ellentétben a régi hagyományokkal, tradicionális írógárdával és olvasóközönsséggel rendelkező erdélyivel és felvidékivel, csak a 60-as években vált igazán nagykorúvá. Történetének korábbi évtizedeit inkább a lelkes, ám többnyire provincializmusba és műkedvelősdibe fulladó tenniakarás jellemezte. 1959-ben viszont létre-

jött Újvidéken a Magyar Tanszék, élén a világpolgár Sinkó Ervinnel, aki hallgatói szemhatárát is igyekezett a "templomtorony-perspektíva" helyett európaivá tágítani. Nem kevés sikerrel: tanítványai pár évvel később alaposan felkavarták a vajdasági magyar irodalom állóvizét. Egyikük, Bosnyák István, így jellemezte a kialakult helyzetet 1963 tavaszán Belgrádban, Szerbia Ifjúsági Szövetsége tanácskozásán: "A fiatal és idősebb alkotók nagyobb része közötti különbség nálunk formálisan is megmutatkozik: előbbiek főként a Magyar Tanszék, az Ifjúsági Tribün magyar szerkesztősége és az *Ifjúság* című hetilap művészeti-kritikai melléklete, a *Symposion* körül tömörülnek. S azt is mondhatnám, hogy e fiatal alkotócsoport mint viszonylag *homogén* alkotói közösség az említett Tanszék első «káder-terméke»: két évvel a katedra megalakulása után, vagyis 1961-ben konstituálódott. — S már első fellépései alkalmával is szembeszegült mindazzal, ami a jugoszláviai magyarok szellemi életében addig kultúrának és művészetnek számított. S ami, egészében véve, a provincializmus szembeötlő jellegzetességeit viselte magán. Méghozzá a legrosszabb provincializmusét: a saját «specifikus» problémáival túlságosan is elfoglalt, s ezért az általánosabb távlatokat és horizontokat szem elől tévesztő «kisebbségi» mentalitás ún. objektív és szubjektív melléktermékeivel is megterhelt provincializmusét..." (*Szóakció 1*, Újvidék 1980.). A Bosnyák által emlegetett melléklet 1965 januárjában önálló lappá alakult *Új Symposion* címmel, a jugoszláviai magyar irodalom nagykorúvá válása pedig éppen a *Symposion* első nemzedékének (Bányai János, Bosnyák István, Domokos István, Gion Nándor, Tolnai Ottó, Végel László stb.) nagykorúvá válásával esik egybe. Nem mintha a jugoszláviai magyar irodalom története fellépésüktől kezdve az ő történetükkel vált volna egyenlővé, de kozmopolita szemléletmódjuk, "kalapácsos" kritikáik, újhangú verseik állásfoglalásra, szellemi erőfeszítésre, folytonos megújulásra kényszerítették a Symposionisták mozgalmával kevéssé vagy éppen egyáltalán nem rokonszenvező írók táborát is. A Symposionisták poétikai törekvéseinek bemutatását mellőzve, most csak világnézetükről, sajátos kozmopolitizmusuk (jugoszláviaiság-tudatuk) gyökereiről essék néhány szó.

Tolnaiék nemzedéke egyedülálló módon szakított a kisebbségi irodalmak esetében szokásos anyaország felé való fordulással. Tudatosan jugoszláviaiaknak vallották magukat, s a jelszavakon túl egész tevékenységükkel is azt bizonyították, hogy több szál fűzi őket a belgrádi és a zágrábi fiatal írói törekvésekhez, mint Budapesthez. Ezt bizonyítandó, elegendő egyetlen futó pillantást vetni a 62-es *Symposion*-melléklet kritikai anyagára. Az azóta fogalommal vált *Ex libris* rovat tevékenysége alapvetően kétirányú volt: egyrészt keményen és szókimondóan adták közre itt kemény ítéleteiket a vajdasági irodalom előttük járó szerzőinek könyveiről, másrészt folyamatosan és igazi belső átéléssel ismertették a számukra szellemi izgalmat jelentő szerb és horvát irodalmi alkotásokat; magyarországi szerzőkkel viszont még elvétve sem igen foglalkoztak. Kritikaírói modor tekintetében a horvát Antun Šoljan volt a példaképük: "A háború utáni fiatal jugoszláv írók közül, Rade Konstantinović mellett, mégiscsak Šoljan neve hangzik számunkra legkellemesebben, hisz nemcsak mint elbeszélő, költő és műfordító (Poe, Rilke, Eliot fordítója) áll igen közel hozzánk; sokat köszönhetünk neki, a kritikusnak, aki mindenféleképpen Redjep és Mirković előtt és náluk sokkal határozottabban, egyszerűbben és persze tisztábban szelektálja kis rovatában (sokszor még a mi *Ex libris*ünknel is kurtábban!), szinte tökéletes hallással a jugoszláv költészet heti termését". (*Ifjúság*, 1962. 6.) Közölték a Šoljan által vezetett fiatal zágrábi írócsoport kiáltványát is, a szerb és horvát irodalom ismertetése közben pedig olyan természetességgel beszéltek "költészetünkről", olyannyira egyértelműen érezték magukénak Velemir Lukić,

Pavlović, Popa, és a többiek írásait, hogy a lassan már sárguló újságlapok mai olvasója előtt rövidesen világossá válik: a *Symposion* első nemzedékének alkotói azért nem beszéltek a nemzetiségi irodalmak esetében egyébként oly sokat emlegetett kultúráközvetítő, híd szerepről, mert őket nem választotta el folyó Jugoszlávia többi népeinek kultúrájától; számukra nem akadt áthidalnivaló.

E sajátos jugoszláviaság-tudat kialakulásának több összetevője is volt. A titói nemzetiségpolitika kezdeti sikerei és a viszonylagos (de a többi szocialista országhoz képest egyértelmű) gazdasági jólét mellett alapvető szerepe volt annak a ténynek, hogy a "láncos kutyá" időkben a jugoszláviai magyarságnak szükségképpen meg kellett szakítania, vagy legalábbis minimálisra korlátoznia kapcsolatait Magyarországgal; a szerbhorvát kultúra felé való nyitás önmagától kínálkozott tehát. Annál is inkább, mert az ötvenes évek végének, hatvanas évek elejének akkor már szabadabban beáramló magyar irodalma sem sok szellemi izgalmat ígért az éppen felnövekvő nemzedéknek. Annál inkább a valóban nyitott, a legmodernebb nyugati szellemi törekvéseket fordítások formájában azonnal beáramoltató szerbhorvát kultúra, az ezekben az irodalmakban éppen kibontakozó megújulási törekvések. "Újra kedvet kaptam az ácsorgáshoz a könyvkereskedések kirakatai előtt (lesni azt a pillanatot, amikor majd városkánkban is a kirakatokba teszik például Krleža esszéinek első köteteit, melyeknek drapp fedele alatt Rilke, Proust, Krauss-esszék sorakoznak), lesni a könyveket" — írta Tolnai 1962-ben. Lesni a könyveket, a Belgrádból és Zágrárból érkezőket; s ezekért a könyvekért valóban érdemes volt nyelvet tanulni. Mindehhez csatlakozott az elhivatottság érzése, az büszke és szívet dobogtató tudat, hogy a fiatal jugoszláviai magyar értelmiség részese lehet egy olyan fejlődésnek, amely az egész világ számára például szolgálhat: egyértelműen csendül ki e hit abból az előadásorozatból, amelyet *A jugoszláviai magyar entellektüel* címmel az Ifjúsági Tribün rendezett 1962-ben.

Az előadásorozatot beharangozó cikket Végel László írta a *Symposion* melléklet hasábjain: "Helyzetünk egyedülálló és az újrakezdés jegyeit viseli magán. Világossá vált, hogy a «magunk nyomában» értelmezett tradíció [...] elvesztette szellemi erejét, számunkra holt anyag csupán. [...] A gyökeresen megváltozott életformák, a társadalmi feltételek, gyökeresen megváltoztatják a jugoszláviai magyar entellektüel funkcióját. Új valóság szemlélet születik — új viszony a világgal — amely komplexumnélküli, tehát provinciális gondolata, a mentalitásban és az alkotásban — a kisebbségi helyzet ellenére is — potenciálisan távol áll tőlünk, idegen fogalom, mely nélkülözi a szükségszerűség mozzanatát." A mellékletben azután rendre megjelentek az elhangzott előadások szövegei. Elsőként Sinkó Erviné, aki nyilván igyekezett összefoglalni mindannak esszenciáját, amire akkor már évek óta tanította hallgatóit az egyetemen: "Mi most egy országban élünk, amelynek [...] az a szerep jutott ki ebben a világban, hogy szellemileg [...] egy balkáni országból, egy történelmi pillanatban — egy hihetetlen történelmi ugrást végezzünk. Mi anélkül, hogy elértük volna azt a kultúrnyívt, amit más európai országok, helyzetünkénél, és annál fogva, amit ma a világban jelentünk, ez a kis balkáni ország előőrse lett egy új szellemnek, egy új kultúrának. Képviselője lett a legnagyobb feladatnak, ami a mi korunkra hárult. Mi voltunk azok, akik először rehabilitálták a szocializmus kompromittált ideáját [...] amely vérbe és sárba látszott fulladni [...] Nagyon ritkán vagyunk tudatában annak, hogy micsoda feladatot, méltóságot és kötelességet jelent ma jugoszláv állampolgárnak lenni. [...] És itt van az a fontos momentum: hogyan viszonyulunk mi, magyarok ehhez a szituációhoz [...] Én azt gondolom, hogy a mi első feladatunk az lenne, hogy minden erővel és mindenáron megszabaduljunk a *provincia-*

lizmustól, ami tulajdonképpen a bocskor kultusza. Egy országban élünk, amelyik a saját perspektíváit világperspektívákká szélesítette ki. Egy országban, amelyiknek a léte ma világméretekben egy új tényezőt jelent, abszurdá tesz mindennemű olyan szellemi megnyilatkozást, amelyik megmarad a templomtorony perspektívájában. Én nem azt gondolom, sőt tiltakozni kellene, hogy szellemileg egyenruhát öltünk magunkra, mert vannak igen specifikus, saját vajdasági, jugoszláviai magyar problémák [...] de minden esetben az az egyetlen döntő kérdés, hogy milyen perspektívából nézem ezeket a problémákat, vajon ott maradok-e a má-tészalkai Hőgyészi Hőgyész Máté perspektívájában, vagy pedig felemelkedem arra a történelmi perspektívára, amely ma ebben az országban adott..." Sinkóén kívül nem érdektelen idézni talán néhány jellegzetes passzust a többi előadó szövegéből sem. "A koruskai szlové-neknél és tiroli osztrákoknál egészen más a helyzet az integrálódással. Mivel nincsenek meg azok a fejlődési lehetőségeik, mint nekünk, szocialista kisebbségnek, ők elzárkóznak az osztrák, illetve az olasz kultúra elől és erős dezintegrációs politikát folytatnak. A szlovénok tekintete — érthetően — hazánkra vetődik. Minékünk azonban nincs szükségünk Budapest felé nézni: az itt élő magyarság szellemileg és anyagilag, egyszóval minden téren Jugoszlá-via alkotó része. Természetesen, ezt sokan még mindig nem tudják felfogni. — Mi azt sze-retrnének elérni, hogy a «kisebbség» szót teljesen kivonjuk a forgalomból." — fogalmazott Farkas Nándor. S még néhány sor a hatvanas évek eleji újvidéki magyar szellemi élet Sinkó mellett talán legnagyobb hatású képviselőjének B. Szabó Györgynek az előadásából: "Ebben a mi országunkban élő művészeknek van egy óriási privilégiumuk, amit irigyel tőlük a világ valamennyi művésze. Az, hogy a *művészi szabadságért* nem kell kivándorolniuk. [...] Itt élünk Jugoszláviában, amely számunkra a hazát jelenti, az egyetlen, ahol érdemes élni. [...] A ma: a kétnyelvűség égető problémája, nekünk adatott megoldani! A kétnyelvűséget akarjuk itt, mindenütt és mindenben. Ami nem azt jelenti, hogy mi pedig, «jó» magyarok, nem tanulunk meg szerbül. Megtanulunk szerbül! Megtanítjuk a szerbeket is magyarul beszélni! Erre kell fölkészülnünk!".

A citált szövegekből kicsendülő naív optimizmus és felhőtlen hit, Jugoszlávia mai helyzetét szemlélve, bizonyosan mosolyogtató. 2000%-os infláció, Koszovó, nagyszerb nacionalizmus, szeparatista törekvések... Őszinteségükben azonban nincsen okunk kételkedni: véletlenül sem tévesztendőek össze ezek mondatok a mai romániai magyar lapokban olvasható, irányított hűségnyilatkozatokkal. Inkább annak bizonyosságát kell látnunk bennük, hogy negyedszázaddal ezelőtt mintha valóban kibontakozóban lett volna valamiféle sajátos jugoszláv nemzeti öntudat, sajátosan sokszínű nemzeti kultúrával, amelyhez minden nemzeti-ség bátran hozzáadhatja a sajátját, anélkül, hogy bármi félnivalója lehetne eközben. Mintha a Goethe által megfogalmazott világirodalom-utópia jutott volna el a megvalósulás küszö-béig, legalább egy soknemzetiségű ország határain belül. Ilyen helyzetben pedig nyilván nem volt szükség a nemzetiségi kultúrák esetében szokásos sündisznóállásra, kulturális ön-védelemre.

Mindez persze ma már történelem, művelődés- és irodalomtörténet. A jugoszláviai magyar íróknak új helyzettel kell szembenézniük; mai törekvéseiket, legújabb alkotásaikat azonban csak az elmúlt negyedszázad történéseinek fényében érthetjük meg igazán. Annál is inkább, mert olyan irodalomtörténetről van szó, amelynek szálai a szó szoros értelmében elevenen nyúlnak át a jelenbe: a *Symposion* nagy nemzedékének alkotói még mindig innen vannak az ötvenedik esztendőn.

Mindez különösen érdekessé és aktuálissá teszi a jugoszláviai magyar irodalom utóbbi negyedszázados történetének a tanulmányozását. Meg persze elég bonyodalmassá is: azt hiszem, az eddig elmondottakból is világos már, hogy a jugoszláviai magyar irodalom törekvéseit követni és értelmezni, a szerbhorvát irodalom párhuzamos jelenségeinek tanulmányozása nélkül, reménytelen feladat. E riportkönyvet voltaképpen a nyelvismeret hiánya szülte: úgy gondoltuk, ha már mi magunk nem vállalkozhatunk a terep bejárására, legalább kikérdezzük az ottlakókat. Nem csupán a *Symposion* első nemzedékének alkotóit persze, hanem a korábbi és későbbi generációk képviselőit, a *Symposion*-mozgalom hajdani ellenfeleit és támogatóit egyaránt. Eredeti szándékunk az volt tehát, hogy kötetünkben a vajdasági magyar irodalom valamennyi nemzedékét megszólaltassuk, s helyet biztosítsunk a különböző, nem feltétlenül generációkhoz kötött nézetek kifejtésének. Mindezentúl szerettük volna meghallgatni a nem magyar nemzetiségű, ám a magyar irodalommal valami módon kapcsolatban álló alkotók véleményét is.

Mindenkivel persze képtelenek lettünk volna beszélgetni; kényszerből szűkítettük tehát a kört. Első lépésként, bizonyára vitatható módon, úgy határoztunk, hogy a vajdasági irodalom teoretikusait nem, csupán szépíróit keressük fel. Lehetséges beszélgetőpartnereink száma azonban még így is túlságosan nagy volt; kényszerből válogattunk tehát. A válogatást alapos felkészülés előzte meg. A JATE Móra Kollégiumában több szemeszteren át működött az a szakszeminárium, amelynek keretében áttekintettük a jugoszláviai magyar irodalom egész történetét, különös figyelmet fordítva az utóbbi negyedszázad alkotóira. A közösen töltött esték eredményeként alakult ki egy olyan névsor, amelyben hitünk szerint valamennyi generáció és valamennyi felfogás képviselője helyet kapott. Első nehézségeink, a beszélgetések megkezdésekor, éppen ebből támadtak. X. azért nem vállalta az interjút, mert Y. is benne van, és fordítva. Micsoda dolog az, hogy az igazán jelentős írókat összekeverjük a jobb esetben ártatlan, rosszabb esetben igen agresszív műkedvelőkkel. (Hogy ki a műkedvelő, az ártatlan és az agresszív, arról persze homlokegyenest ellenkező nézeteket hallottunk, végül pedig a kígyó a saját farkába harapott.) Volt olyan, aki úgy érezte, mintha illetéktelen kezekkel akarnának beleavatkozni és igazságot osztani az ő dolgaikban. Akit tudtunk, igyekeztünk meggyőzni szándékaink tisztaságáról; volt, akit sikerült, volt, aki "szíves barátság-talansággal" zárta az interjút végérvényesen elutasító levelét. Más természetű nehézségeink támadtak a szerbhorvát interjúkkal. Szerettünk volna ugyanis több olyan író is bevonni kötetünkbe, akik Jugoszlávia távoli részeiben, esetleg éppen külföldön élnek. Személyesen megkeresni azonban nem volt módunk őket, levélinterjúra szóló felkéréseink pedig rendre megválaszolatlanok maradtak.

Essék szó végezetül néhány technikai kérdésről is. A könyvben szereplő írók többsége vállalta az élő, mikrofon előtti beszélgetést, néhányan azonban inkább elkérték a kérdéseket és írásban válaszoltak rájuk. Ilyen esetben kötetünkben mindig jeleztük, hogy levélinterjúról van szó. A magnétofonszalagról leírt beszélgetéseket visszajuttattuk beszélgetőpartnereinknek és javításaitak tiszteletben tartottuk; autorizált szöveget adunk tehát közre. Néhány interjút terjedelmi okok miatt kénytelenek voltunk megrövidíteni; rövidítéseink helyét [...] jelöltük. Az érdeklődő olvasók számára azonban a JATE Központi Könyvtárának Kézirattárában hozzáférhetővé tesszük a teljes szöveget is. Kötetünkben egyetlen olyan

interjú található csak, amelyet nem mi készítettünk; Gabi Glajzman Danilo Kišsel folytatott beszélgetését, mely eredetileg a *Gradac* című lapban jelent meg, függelékként tesszük közzé.

*

Amikor az első beszélgetések rögzítésére Jugoszláviába utaztunk, azt hittük, pár hét alatt magnón lesz az egész anyag. A három hétből végül is majdnem három év lett, s a kötet így is jóval töredezettenebb képet mutat az általunk annakidején elképzeltnél. Ám a koraromantikusok hite szerint a töredék amúgy is inkább keltheti a teljesség illúzióját, mint a befejezett egész; munkánkat ebben a reményben adjuk át az olvasónak.

(1989. március, szeptember)

Szajbély Mihály